

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Մ.Ա.

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1992 Թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻՆ

1992 թ. ամառային պատերազմաշրջանի ժամանակավոր անհաջողություններից համապատասխան հետևություններ կատարելով, մի շարք անհետաձգելի միջոցառումներ ձեռնարկվեցին պետական իշխանության ու կառավարման մարմինների, ինչպես նաև ինքնապաշտպանության համակարգի և հրամանատարության կենտրոնացման ուժերի ու միջոցների համախմբան ուղղությամբ, ինչը տվեց իր դրական արդյունքները: ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի (ԻՊՈՒ) նոր կազմակերպական-հաստիքային կառուցվածքի անցնելուց, այսինքն՝ բանակային ինֆրակառույցների, պաշտպանական շրջանների ձևավորման աշխատանքներ ձեռնարկելուց հետո, հնարավորություն ստեղծվեց դիմագրավել հակառակորդի աշնանային լայնածավալ հարձակումներին, համառ պաշտպանական մարտերում հյուծել նրա ուժերը և դրանով՝ նախադրյալներ ստեղծել օկուպացված բնակավայրերն ազատագրելու, ԼՂՀ տարածքային ամրոցականությունը վերականգնելու համար: Սեպտեմբերը դարձավ նախորդ ամսվա կարևոր ձեռնարկումների մի յուրօրինակ փորձաշրջանը:

Մարտակերտի ռազմաճակատի առանձին հատվածներում շարունակվեցին մարտական գործողությունները: Ադրբեջանական կանոնավոր բանակի ստորաբաժանումները, խնդիր ունենալով զավթել նոր բնակավայրեր, սեպտեմբերի 2-ի առավոտյան, հրետանային ակտիվ նախապատրաստությունից հետո, հարձակվեցին Չլդրան գյուղի վրա: Կասեցնելով զորհները, ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերը թշնամուն ստիպեցին նահանջել նախկին դիրքերը: Մարտում շարքից հանվեցին հակառակորդի 2 տանկ եւ ավելի քան 30 զինվոր: Անհաջողության մատնվելով Չլդրանի հատվածում, սեպտեմբերի 3-ին ադրբեջանական զորաջոկատները մարտական տեխնիկայի աջակցությամբ շարժվեցին Կիչան-Սրխավենդ ուղղությամբ և ներխուժեցին Փոքր Սրխավենդ, սակայն ինքնապաշտպանության ուժերը հետ չպրտեցին նրանց: Դեռ ավելին, ճակատագրի ձախ բեռում անցնելով հակահարձակման, ԻՊՈՒ ստորաբաժանումները վերագրավեցին Հարությունագոմերի բարձունքները եւ ընդհուպ մոտեցան Վաղուխաս ու Վերին Հոռաթաղ գյուղերին: Մարտերի ընթացքում թշնամին կրեց կենդանի ուժի եւ տեխնիկայի կորուստներ:

Սեպտեմբերի 7-ի երեկոյան ԻՊՈՒ մարտիկները հակահարձակում ձեռնարկեցին Մարտակերտի ճակատում: Առաջխաղացումը շարունակվեց նաեւ հաջորդ օրը: Ադրբեջանական զավթիչներից ազատագրվեցին Կոճողտ ու Պողոսագոմեր բնակավայրերը: Սիւսիսումակ բռնազավթված Վաղուխաս եւ Սեհմանա գյուղերի շրջանում վերահսկողության տակ առնվեցին ռազմավարական կարեւոր բարձունքներ: Ոչնչացվեցին ադրբեջանական տասնյակ զինյալներ, շարքից հանվեցին «Գրադ» կայանը եւ երեք տանկ: Մարտերը շարունակվեցին Դրմբոն, Վաղուխաս, Սեհմանա գյուղերի

մատույցներում: Սեպտեմբերի 9-ին ԻՊՈՒ ստորաբաժանումները դիրքեր զբաղեցրին Նարեշտարից 6 կմ, Վաղուխասից եւ Հարությունագոմերից 4-ական կմ հեռավորության վրա, մարտերը շարունակվեցին Դրմբոնի մերձակայքում:

Սեպտեմբերի 12-ին ԻՊՈՒ ստորաբաժանումներն ազատագրեցին Պողոսագոմեր գյուղը, մարտեր ծավալվեցին Փոքր Պողոսագոմերի համար: 2 տանկի շարքից դուրս գալը, կենդանի ուժի եւ տեխնիկայի, ինչպես նաեւ վառելանյութի ու ռազմամթերքի պակասը դժվարացնում էին հայ մարտիկների գործողությունները: Այդուհանդերձ, վերահսկողության տակ առնվեցին նաեւ Վաղուխասի եւ Սեհմանայի մոտակա որոշ բարձունքներ: Մարտակերտի ճակատում շարունակվող մարտերում թշնամին նորանոր կորուստներ էր կրում: Սեպտեմբերի 16-ին ԻՊՈՒ մի ջոկատ հանկարծակի մտավ Սեհմանա

գյուղը, խուճապի մատնեց թշնամուն՝ ոչնչացնելով 10 ասկյար, եւ դիրքավորվեց գյուղի վրա գերիշխող բարձունքում։ Հաջորդ օրը թշնամին հարձակման անցավ, սակայն հայ մարտիկները ոչ միայն պահեցին բարձունքը, այլեւ արժանի հակահարված հասցրին ոչնչացնելով հակառակորդի 2 ՅՍՄ եւ շուրջ 70 զինվոր։ Սեպտեմբերի 19-ի զիշերը, կատաղի մարտերի արդյունքում, հայ մարտիկներին հաջողվեց ազատագրել Վաղուհաս գյուղը։ Թշնամին ճողոպրեց Գետավան գյուղի ուղղությամբ, մարտադաշտում թողնելով 2 Տ-72 տանկ, 50 սպանված։ Վերահսկողության տակ առնվեց Միր-Քաշիր - Քելբաջար խճուղու Վաղուհասի հատվածը, որով դժվարացավ Լեռնային Ղարաբաղի դեմ օգտագործելու նպատակով մահաբեր զենք եւ զինամթերք փոխադրելը։

...Սեպտեմբերի 22-ին հաջողությամբ հետ մղվեցին արդրեջանական զինված կազմավորումների հերթական գրոհները Վաղուհասի բարձունքների եւ Չլդրան գյուղի վրա։ Մարտերում սպանվեցին հակառակորդի տասնյակ զինվորներ։ Զեզոք գոտում հայտնված Վաղուհաս գյուղի շրջակա բարձունքներից հայ մարտիկները կրակի տակ էին պահում Քելբաջար-Մարտակերտ ավտոճանապարհի մոտակա հատվածները։ Սեպտեմբերի 25-ին մարտերը շարունակվում էին Չլդրանի մատույցներում։ Այն թշնամին զավթեց սեպտեմբերի 26-ին։

Սեպտեմբերի 26-ի 00 ժամից ուժի մեջ պետք է մտներ Սոչիում ՀՀ եւ ԱՀ պաշտպանության նախարարների ստորագրած զինադադարի պայմանագիրը, սակայն մարտական գործողություններն ավելի սաստկացան։ Արդրեջանի համար այդ պայմանագիրը տոկ ագրեսիվ ձգտումների քողարկման միջոց էր...

Սեպտեմբերի 27-ի առավոտյան, խախտելով զինադադարի պայմանագիրը, հակառակորդը հարձակվեց Ասկերանի շրջանի Փառուխ գյուղի վրա։ Հայ մարտիկները հետ չափոսեցին թշնամուն, որը մարտադաշտում թողնելով երկու տասնյակ դիակ, նահանջեց ելման դիրքեր։ Կատաղի մարտեր ծավալվեցին ռազմաճակատի Չլդրանի հատվածում։ Թշնամու գերակշիռ ուժերի ճնշման տակ հայ մարտիկները նահանջեցին թողնելով Չլդրանի բարձունքները։

Սեպտեմբերի 28-ին հրթիռակոծվեցին ու օդից ճմբակոծվեցին ԼՂՀ խաղաղ բնակավայրերը։ Այնուհետեւ հարձակում ձեռնարկվեց Մարտակերտի շրջանի Վաղուհաս գյուղի ռազմավարական կարեւոր նշանակություն ունեցող բարձունքների ուղղությամբ։ Ինքնապաշտպանության ուժերը, դիմակայելով հակառակորդին, ոչնչացրին 25 ասկյար եւ հետ մղեցին հարձակումը։ Նույն օրը հրետանային ուժեր նախապատրաստությունից հետո, արդրեջանական կազմավորումները շարժվեցին Կիչան գյուղի ուղղությամբ։ Հայկական ստորաբաժանումները կասեցրին թշնամու առաջխաղացումը։ Մարտադաշտում թողնելով 50 դիակ, թշնամին նահանջեց ելման դիրքերը։ Սեպտեմբերի 29-ի առավոտյան հետ մղելով թշնամուն Կիչան գյուղի մատույցներից, ԼՂՀ ԻՊՈՒ ստորաբաժանումները կեսօրին հակահարձակման անցան Չլդրանի ուղղությամբ։ Մարտերն ընթացան ռազմավարական կարեւոր հանգույց հանդիսացող այդ գյուղում։ Շարքից հանվեց հակառակորդի երեւ միավոր զրահատեխնիկա եւ 25 զինվոր։ Սեպտեմբերի 29-30-ի կատաղի մարտերում շարքից հանելով հակառակորդի 2 Տ-72 տանկ եւ 2 ՅՍՄ, ԼՂՀ ԻՊՈՒ ստորաբաժանումները ազատագրեցին Չլդրանի մի քանի կարեւոր բարձունքներ։ Այսպիսով, Մարտակերտի ռազմաճակատում, հայ մարտիկների համառ դիմադրությամբ և համարձակ հակահարձակումներով իսկողներով, դեռևս չէր հաջողվում կանգնեցնել կենդանի ուժով ու միջոցներով խիստ գերակշռող հակառակորդի առաջխաղացումը։ Հիմնականում Չլդրան-Վաղուհաս բնագծում էլ հակառակորդը կանգնեցվեց։

Հակառակորդի թիկունքում պարտիզանական պայքար ծավալվեց, ինչը բռնազավթված տարածքներն ազատագրելու և Մարտակերտի ռազմաճակատին օժանդակելու նպատակ էր հետապնդում։

Սեպտեմբերի 2-ին Շահումյանի շրջանում (Նուբար տեղամասում) հայ պարտիզանների խումբը ոչնչացրեց արդրեջանցի զավթիչների 11 ավտոմեքենա եւ 2 զրահափոխարկիչ։ Թշնամուց մաքրվեց շրջանի հարավ-արևմտյան մասը։

... Պայթյունի հետեւանքով ոչնչացվեց հինգ տասնյակ ասկյար: Ավելի վաղ հայ պարտիզանները հարձակում էին գործել Գյուլիստանի վրա եւ ոչնչացրել թշնամու պահակակետը, իսկ Վերին-շեն-Բուզլուխ հատվածում պայթեցրել էին հետեւակի մարտական մեքենա՝ իր անձնակազմով :

Ամսվա սկզբին ԻՊՈՒ ստորաբաժանումները համարձակ հակահարձակումներով տիրեցին նպաստավոր բնագծերի, ստիպելով հակառակորդին թուլացնել ճնշումը Մարտակերտի, Մարտունու և Լաչինի միջանցքի ուղղությամբ: Սեպտեմբերի 4-ի ռազմագործողությամբ ազատագրվեցին Ասկերանի շրջանի՝ դեռևս հունիսի 12-ին ռմանգավթված Դահրազ, Սառնաղբյուր, Արանգամին, Փրջամալ, Նախիջևանիկ, Խրամորթ, ինչպես նաև Ավդալ և Գյուլափիլու գյուղերը, ինչն ամրապնդեց ԻՊՈՒ դիրքերը Ասկերանի և Մարտունու պաշտպանական շրջանների հարակից ճակատում: Չավթված այդ գյուղերից եւ հատկապես Աղդամից, Գյուլափիլուից, Ավդալից, Շելլից, Մարզիլից ու աղբրեջանական մյուս կրակակետերից անընդհատ հրթիռահրետակոծվում էին Ասկերան, Մարտունի շրջկենտրոնները, սահմանամերձ մյուս խաղաղ բնակավայրերը, անգամ Ստեփանակերտն ու հարակից տարածքները: Ինքնապաշտպանության ուժերը, առաջադրանք ստանալով ազատագրել հայկական գյուղերը եւ վերացնել թշնամական ռազմակայանները, սեպտեմբերի 4-ի առավոտյան, հիմնականում երկու՝ Մարտունու եւ Ասկերանի

ճակատներով անցան լայնածավալ հակահարձակման : Ռազմագործողությունը մշակվել էր ամենայն մանրամասնությամբ, ստորաբաժանումների հրամանատարներին պարզաբանվել էր մարտական խնդիրը, ուստի՝ թշնամու դիմադրությունը հաջողվեց կտրել 4 ժամկա ընթացքում: Դրությունը փրկելու համար աղբրեջանական հրամանատարությունը ռազմական ուղղաթիռներ օդ հանցեց եւ, հրթիռային հարվածներ հասցնելով ռազմաճակատի գրեթե ամբողջ երկայնքով, փորձեց խոչընդոտել հայ մարտիկների առաջխաղացմանը: Հայ մարտիկներին հաջողվեց ոչնչացնել ռազմական 2 ուղղաթիռ: Ասկերանի ՊՇ ստորաբաժանումները հարձակման անցան 3 ենթաուղղություններով. Դահրազ-Դազի-Խութ (1018) ուղղությամբ առաջացան Ավետարանոցի մարտիկները, Դահրազ-Ազարա խութ (963,8)-Սառնաղբյուր-Բյազուն Բյաիրիզ (Գյուլափիլուի մատույցներում) ուղղությամբ՝ Շոշի, Ազնեքի, Սառնաղբյուրի, Կարծի գյուղի տղաները՝ Վլքերտ Մարգարյանի հրամանատարությամբ, Դահրազ-Ղուսար լեռ (118,5)- Ավդալ-Գյուլափիլու ուղղությամբ՝ Հարափի, Քարաշենի, Զոասնու մարտիկները՝ Կամո Մելքունյանի հրամանատարությամբ: Ազարա խութի զրավումից հետո, հայ մարտիկները իրենթաց մտան Սառնաղբյուր, թույլ չտալով թշնամուն՝ ամրանալ ու դիմադրություն ցույց տալ: Նախիջևանիկ, Փրջամալ, Արանգամին ուղղություններով գրոհեցին Ռոբերտ Համբարձումյանի եւ Արթուր Հարությունյանի հրամանատարությամբ գործող զուամարտակները, իսկ Խրամորթի ուղղությամբ՝ Խանաբադի մարտիկները եւ 4-րդ զուամարտակը: Արդյունքում ազատագրվեցին Դահրազ, Սառնաղբյուր, Արանգամին, Փրջամալ, Նախիջևանիկ եւ Խրամորթ գյուղերը: Հատկապես կատաղի մարտեր բողբոջվեցին «Դավաթել» բարձունքի ստորոտում: Հակառակորդը, չզիմանալով հայ մարտիկների ճնշմանը, հարկադրված թողեց դիրքերը եւ նահանջեց: Ռազմավարական այդ բարձունքն անցավ ԻՊՈՒ մարտիկների վերահսկողության տակ: Դրանից հետո ԻՊՈՒ ստորաբաժանումները մտան Ավդալ եւ Գյուլափիլու ու ոչնչացրին թշնամական կրակակետերը: Մարտներում Մարտունու ԻՊՈՒ մարտիկների կողմից խփվեց հակառակորդի 3 S-72 տանկ, 2 ՀՍՍ: Խուճապահար փախչող աղբրեջանցի բանակայինները մարտադաշտում թողեցին տանկեր, քնդանոթներ, ավտոմեքենաներ, ավտոմատներ եւ մեծ քանակությամբ զինամթերք: Հաղթանակ ձեռք բերվեց նվազագույն կորուստներով (զոհվեց 4, վիրավորվեց 17 մարտիկ՝ թշնամու մի քանի տասնյակ զոհերի ու վիրավորների դիմաց): Ռազմագործողության հաջող ելքը լուծեց մի շարք խնդիրներ. վնասագերծվեցին ԼՂՀ սահմանամերձ թշնամական կրակակետերը, ազատագրվեցին Ասկերանի շրջանի գյուղերը, թշնամու հաշվին լրացվեց ԻՊՈՒ զինանոցը,

վերահսկողության տակ առնվեցին մարտավարական կարելուր նշանակության բարձունքներ ու ամրապնդվեցին ԻՊՈՒ ստորաբաժանումների դիրքերը, իսկ թշնամին զգաց արցախցիների վերականգնվող ուժը: Ամրապնդվեց հավատը սեփական ուժերի նկատմամբ: Սեպտեմբերի 4-ի ռազմագործողությունը, հատկապես Ավդուլ-Գյուլափուլմասազերծումը, աղորեջանական հրամանատարության ուշադրությունը գրավեց Մարտունու շրջանի վրա: Համառորեն ձգտելով ճեղքում կատարել այս ուղղությունում, հակառակորդը սին Խույսեր էր փայփայում տեղի մարտունակ ուժերը ջախջախելու վերաբերյալ: Ռազմագործողությունը կարևորվում էր նաև նրանով, որ կանխվեց Ասկերանը ասել է թե՛ Ստեփանակերտի դարպասը գրոհելու հակառակորդի հերթական փորձը: Սեպտեմբերի 5-ին հակառակորդը գրոհ ձեռնարկեց Ավդուլ-Գյուլափուլի ռազմական հենակետերը հետ գրավելու մտադրությամբ: Հայկական դիրքերը հրթիռակոծվեցին ռազմական 5 ուղղաթիռներից: Թշնամին մարտի հանց 16 միավոր զրահատեխնիկա: Անընդիստ խփում էր հրետանին: Մ.Սելվոնյանի, զնդապետ Հմայակ Հարոյանի, Վիտալի Բալասանյանի հրամանատարությամբ, հայ մարտիկները իսկական ջարդ տվեցին թշնամուն: Զրահատեխնիկայի հարվածային ուժի շնորհիվ աղորեջանցիներին հաջողվե էր հասնել մինչև Արանգամին, սակայն հայ մարտիկներն ընդամենը երկու ժամում ստիպեցին նրանց դիմել փախուստի, մարտադաշտում թողնելով տանկեր (շարքից հանվեց ու առգրավվեց 9 միավոր ռազմական տեխնիկա, այդ թվում 6 տանկ, 2 ՀՄԱ, 1 տանկային քարշակ), զենք ու զինամթերք, տասնյակ դիակներ: Սեպտեմբերի 6-ի կեսօրին հակառակորդը հարձակվեց ճարտարի ու Մաճկալաշենի ուղղություններով, միաժամանակ կատարի հրթիռահրետակոծության ենթարկելով Գյուլափուլի հայկական պաշտպանական դիրքերը: Հայ մարտիկները հետ մղեցին թշնամու բոլոր գրոհներն ու անսասան մնացին իրենց դիրքերում: Մաճկալաշենի ու ճարտարի մատույցներում թողնելով 30 դիակ եւ ռազմական տեխնիկա, թշնամին նահանջեց: Սեպտեմբերի 7-ին Ֆիզուլու շրջանի Ներքին Դիվանալար գյուղում տեղաբաշխված հակառակորդը հրետանային նախապատրաստությունից հետո, նոր հարձակում ձեռնարկեց Մաճկալաշեն, Սու եւ ճարտար գյուղերի ուղղությամբ: մարտադաշտ նետելով 8 միավոր զրահատեխնիկա եւ մի քանի հարյուր զինվոր: Առաջանալով Մաճկալաշենի տեղամասում թշնամին մխրձվեց հայկական ստորաբաժանումների պաշտպանության խորքը եւ գրավեց կարելու բարձունքներից մեկը: ԻՊՈՒ մարտիկները կասեցրին հակառակորդի առաջխաղացումը եւ, ապա, ստիպեցին նրան հետ քաշվել՝ մարտադաշտում թողնելով տասնյակ դիակներ:

ԼՂՀ ինքնապաշտպանության կոմիտեի (ԻՊՀ) նախագահ Սերժ Սարգսյանին հասցեագրված մարտական զեկուցագրում, որը ստորագրել էին զնդապետ Հ.Հարոյանն ու Մարտունու ՊՇ հրամանատար Մ.Սելվոնյանը, մասնավորապես կարդում ենք. «Մարտական խնդիրը լիովին կատարված է: Մարտերի ընթացքում հակառակորդից առգրավվել է 2 տանկ, 3 թնդանոթ, մեծ քանակությամբ զինամթերք (ավտոմատներ, զնդադիրներ փամփուշտ, տանկի արկ): Ոչնչացվել է մոտ 50 հետնակային, երկու տանկ մեկ զրահատեքնա: Մեր կողմից տեխնիկայի կորուստներ չեն եղել, մեկ ազատամարտիկ զոհվել է, 14-ը՝ վիրավորվել: Մարտական գործողությունների ժամանակ արիությամբ աչքի ընկած սպաներին ու զինվորներին ներկայացնում են պարգևատրման: Մարտի ժամանակ տանկեր են ոչնչացրել կապիտան Սերգեյ Լիովինովը, կապիտան Ալեքսանդր Կոշելը:

Մաճկալաշենի վրա կատարված հարձակման ժամանակ (սեպտեմբերի 6-7-ին) Մաճկալաշենի եւ Սուի հրամանատարները՝ Արմեն Մելքոնյանը եւ Մովսես Պետրոսյանը, ինչպես նաև Մաճկալաշենի զուսմարտակի անդամները ընդհանրապես, շատ քաջ եւ

10 հերոսաբար կռվեցին »:

Սեպտեմբերի 9-ին հակառակորդը հարձակում ձեռնարկեց Կարադաղը-Ալգեստան-Ցոր-Շիշդաղ լեռ գծի երկայնքով: Մի քանի դիակ թողնելով մարտադաշտում՝ թշնամին ստիպված հետ քաշվեց: Ցոր գյուղի մատույցներում թշնամին կորցրեց 7 զինվոր ու նահանջեց Ելման դիրքեր: Սեպտեմբերի 17-ին հակառակորդի մի մեծ խմբավորում, 8

միավոր տանկերի ու զրահամեքենաների աջակցությամբ, Մարզիլլիի ռազմական հենակետից հարձակման անցավ Բերդաշեն գյուղի ուղղությամբ: Երեք ժամ տևած մարտից հետո թշնամին հետ չարտվեց, մարտադաշտում թողնելով 2 տանկ եւ 30 զինվոր: Չախդված թշնամին անգոր կատաղությամբ հրետակոծում էր Նոր-շեն, Աշան, Կարմիր-շուկա եւ ճարտար գյուղերը:

Գիշերվա ընթացքում հրթիռահրետակոծելով Մարտունի, ճարտար բնակավայրերը եւ Ղուրուչուխի հայկական պաշտպանական դիրքերը, Ադրբեջանի ազգային բանակի ստորաբաժանումները հարձակվեցին Մարտունի քաղաքի ուղղությամբ: Մարտունու ՊՇ ստորաբաժանումները հետ մղեցին հարձակումը, խփելով հակառակորդի 2 տանկ եւ 1 ՉՍՄ-1: Փոխելով առաջխաղացման ուղղությունը, հակառակորդը գրոհեց Բերդաշեն եւ

ճարտար գյուղերը: Կենդանի ուժի ու տեխնիկայի մեծաթիվ կորուստներով համղեծ, թշնամին ցանկացած գնով ուզում էր ծեղքել Մարտունու ՊՇ բնագիծը, բայց, ապարդյուն... Սեպտեմբերի 19-ի առավոտյան հրետանային մայսապատրաստությունից հետո, հակառակորդը հարձակվեց ճարտարի ուղղությամբ: Հետ մղելով հարձակումը, Մարտունու ՊՇ ստորաբաժանումները հետապնդեցին թշնամուն եւ տիրեցին երկու պահակակետի

(թիվ 40, թիվ 50): Մարտերը շարունակվեցին Ուրյանասարի ուղղությամբ: Ժամը 18 -ին հակառակորդը հարձակում սկսեց Մաճկալաշենի դիրքերի ուղղությամբ: Թշնամական տանկերը հասան հայ մարտիկների խրամատները, սակայն հայերն, առանց խուճապի, շարունակեցին կռվել եւ հանդուգն տանկերը խփել արդեն հետեւից: Իսկ մարտում, ընդհանուր առմամբ, խփվեց 3 տանկ եւ 2 ՉՍՄ, ոչնչացվեցին մեծ թվով հետեւակայիններ:

Սեպտեմբերի 20-ին հակառակորդը տանկերից արկակոծեց հայկական պաշտպանական դիրքերը: Հայ մարտիկները ֆագոտահարեցին 2 տանկ, իսկ երրորդը ճողոպրեց: Ադրբեջանական հրամանատարությանը չէր հաջողվում գրոհի հանել հետեւակը: Մի գունարտակ, ՉՍՄ-2-ի աջակցությամբ, բայց մեծ դժվարությամբ գրոհի հանվեց, սակայն հենց որ հայ մարտիկները սկսեցին կրակել, հակառակորդը նահանջեց: Գերազանց աշխատեցին հրետավորները, խափանադար կրակով թույլ չտալով թշնամուն առաջանալ:

Սեպտեմբերի 19-20-ին մարտեր ընթացան նաեւ Ասկերանի պաշտպանական շրջանում: Թշնամին, տասնյակ դիակներ թողնելով մարտադաշտում, հետ քաշվեց: Այդ ընթացքում արդրեջանական զինված կազմավորումները երկու անգամ փորձեցին գրավել Լաչինի միջանցքը, սակայն մոտավորապես 12 կմ հեռավորության վրա կանգնեցվեցին: Սարիբաբա ռազմավարական բարձունքից թշնամին փորձեց առաջանալ Լիսազորի ուղղությամբ, բայց հետ չարտվեց:

Մարտական գործողություններին զուգահեռ, հակառակորդը օդային հարձակումներ էր գործում Ստեփանակերտի եւ համրապետության մյուս խաղաղ բնակավայրերի վրա:

Սեպտեմբերի 23-ին հակառակորդը գրոհ ձեռնարկեց Մարտունի քաղաքից 2-3 կմ հյուսիս-արեւելքում գտնվող Ղլատապա (642,2) բարձունքի ուղղությամբ: Թշնամին գրոհի էր համել 1 գունարտակ եւ 2 ՉՍՄ-2: Ադրբեջանական հրամանատարությունը զինվորներին խաբել էր, թե իբր հայերը փախել են դիրքերից եւ կարելի է դրանց տիրել առանց մարտի: Այդ համոզմունքով էլ հակառակորդի հետեւակը հասավ պաշտպանական դիրքերին: Հակահարված ստանալով եւ մարտադաշտում թողնելով 15 դիակ, մառախուղի թողի տակ եւ հրետանու չդադարող կրակի աջակցությամբ հակառակորդը նահանջեց: Նա չհասցրեց մարտի մեջ մտցնել տանկերը, որ 6-7 կմ հեռավորությունից խփում էին դիրքերին: Այնուհետեւ տանկային գրոհի ձեռնարկվեց Գետրգավանի կողմից՝ Ղուրուչուխ կոչվող բարձունքի ուղղությամբ: Գրոհի էր հանվել 6 տանկ եւ մոտ 100 հետեւակային: Հակառակորդին հաջողվեց սրընթաց մոտենալ հայկական պաշտպանական դիրքերին մինչեւ 100 մետր: Երկու տանկ վնասվեցին ականների կրակ, որ նախկինում տեղադրել էին Կարեն Ուլուբաբյանը, Սեյրան Հարությունյանը, ականապատող դասակի հրամանատար Շիրազ Ասրյանը: Մի այլ տանկ, նռնակածիգ Ֆելիքս Առստամյանի դիպուկ կրակոցից

հետո, ուղին շեղել ու ընկել էր զառիթափի տակ՝ հայկական դիրքերի մոտակայքում։ Թշնամու հետեւակը, իայ մարտիկների տեղատարափ կրակի տակ, արագ ճողոպրեց, մարտադաշտում թողնելով 10 դիակ եւ գրոհային խմբի տանկեր։

Երեկոյան հետեւակային գրոհ ձեռնարկեց Բերդաշենի Երկար-քար կոչվող դիրքերի վրա։ Դարծյալ թշնամու տանկերը չէին առաջանում եւ կրակով ներգործում էին հեռվից։ Բերդաշենի մարտիկները, կասեցնելով գրոհը, հետ շարտեցին թշնամուն։ Միայն վերահաս խավարը Աղդամի գրոհայիններին փրկեց կրկնակի ջարդից։

Հակառակորդը տանկային գրոհ ձեռնարկեց Աղուլաղ տեղամասի (Չեխլ բարձունքի մոտակա բլուրը, ուր կա համանուն աղբյուր) ուղղությամբ։ Թշնամին հարձակման հանց 6 տանկ, 2 ՀՄՄ, հարյուրավոր հետեւակայիններ։ Փիշերվա ընթացքում հետեւակն աննկատ մոտեցել էր հայկական դիրքերին եւ մոտ 1 կմ հեռավորության վրա կանգ առել։ Լուսաբացին տանկերը սրընթաց առաջ էին շարժվել այգիներով ձգվող ուղիներով։ Հակառակորդի մտահղացման այս տարբերակը Մարտունու ՊՇ հրամանատարության կողմից հաշվի էր առնվել եւ նախօրոք ծուղակ պատրաստվել։ Մարտունու ՊՇ տանկերը 1-3 կմ հեռավորությունից, հարմարեցված դիրքերից կրակ բացեցին եւ շարքից հանեցին 4 տանկ, 3 զրահամեքենա։ Հակառակորդի հետեւակը փախուստի դիմեց, մարտադաշտում թողնելով եւս 2 տանկ։ Այս մարտերի մասին զեկուցելով ԼՂՀ ԻՊԿ նախագահ Ս.Սարգսյանին, Մարտունու ՊՇ հրամանատար Մ.Մելքոնյանը մասնավորապես գրել էր. «Հակառակորդի հետեւակը ջարդից փրկվեց միայն ու միայն մեր հրետանու անգործության պատճառով։ Կռվում եղավ միջադեպ, երբ հակառակորդի հրամանատարական կետը մեր կողմից հայտնաբերվեց եւ մեր տանկը խփեց այդ կետին։ Ներկայացվում է մեր տանկիստների ցուցակը, հ. 5 տանկ - Կարո Հարությունյան, Ռազմիկ Յախչերկյան, Վարդան Բաղդասարյան, հ.6 տանկ - Լեւոն Ստեփանյան, Վարդան Բալայան, Գագիկ Խաչատրյան, հ.7 տանկ - Անդրանիկ Մեծլունյան, Լեւոնիկ Բաբայան, Արթուր Հակոբյան»¹³։

Սեպտեմբերի 23-24-ի (եւ նախորդ օրերի) մարտական գործողությունները վկայում են, թե ինչպես է հակառակորդն ամեն գնով ձգտել մի որեւէ դիրք գրավել Մարտունու շրջանում, քանի որ Աղբյուրեանի պետական լրատվամիջոցները նախօրոք հայտարարել էին Մարտունու գրավման կեզծ լուրը։ Սակայն Մարտունու ՊՇ մարտիկները՝ Մ.Մելքոնյանի գլխավորությամբ, ծախողեցին հակառակորդի զավթողական պլանները։

Աղբյուրեանական հրամանատարության գլխավոր նպատակակետը Լաչինի միջանցքն էր։ Չգտելով փակել այն, նա հույս ուներ կտրել ԼՂՀ ԻՊՈՒ-ի փկլունքը և Մարտակերտի ու Մարտունու օպերատիվ ուղղություններով դուրս գալ Ստեփանակերտի վրա։ Սակայն Լաչինի միջանցքը պաշտպանող հայկական կազմավորումները, աննկուն դիմադրությամբ, չգիջեցին ռազմավարական մայրուղին¹⁴։

Սեպտեմբերի 12-ին Ղուբաթլուի շրջանի Սուրաբը գյուղի տարածքից աղբյուրեանական բանակային մի կազմավորում, մեծ ուժերով ու զրահատեխնիկայով, գրոհեց Լաչինի միջանցքի ուղղության հայկական պաշտպանական դիրքերը։ Հարձակումն ուղեկցվում էր պաշտպանական բնագծերի ու բնակավայրերի հրթիռահրետակոծությամբ։ Մասնավորապես ԲՄ-21 կայանքից հրթիռակոծվեց Բերդաձորի ենթաշրջանի Հին-շեն գյուղը։ Գրեթե յոթ ժամ տեւած մարտերի ընթացքում ԻՊՈՒ մարտիկները ոչնչացրին 50 աղբյուրեանցի զինյալներ եւ խփեցին 3 միավոր ռազմական տեխնիկա։ Չոհվեցին 8 եւ

վիրավորվեցին 5 հայ մարտիկներ : Երեկոյան կողմ կատաղի մարտեր մղվեցին Լաչինի միջանցքի գոտում։ «Գրաղ» կայանքներից ու թնդանոթներից հայկական պաշտպանական դիրքերը հրետակոծելուց հետո, հակառակորդը զրահատեխնիկայի ուղեկցությամբ գրոհ ձեռնարկեց մի քանի ուղղություններով։ Հատկապես լարված էր դրությունը միջանցքի հյուսիսային հատվածում։ Հայ մարտիկները հաջողությամբ կասեցրին թշնամու առաջխաղացումը։ Սակայն, Աղբյուրեանի լրատվամիջոցները շտապեցին ի լուր աշխարհի հայտարարել, թե Լաչինի միջանցքը գրավվել է, իսկ այսպես կոչված՝ հայկական 20 հազարամոց արշավախումբը շրջապատվել է Դարաբաղում։ Ըստ Աղբյուրեանի ՊՏ

վերլուծական-տեղեկատվական կենտրոնի հաղորդագրության, 2-րդ բանակային կորպուսի հետեակային գունդը, հատուկ նշանակության ջոկատների հետ համատեղ, գրոհ էր ձեռնարկել Լաչինի շրջանի հյուսիսային հատվածի ուղղությամբ, ազատագրելով Նուրադի, Սառաջ, Չաչափայի, Շիրյազ, Այիրազար, Ֆախրալը, Իփաջ 1, Իփաջ 2 եւ խրմանկար գյուղերը: «Հակառակորդի համար անսպասելի շրջանցելով Ղարաբաղյան լեռնաշղթան,- սաված էր հաղորդագրության մեջ,- աղբբեջանական ստորաբաժանումները գրավել են մի քանի կարեւոր բարձունքներ: Շուշիի շրջանում ազատագրվել են Խանալը-փայա, Իման-Գուլուար, Ալահ-Գուլուար գյուղերը: Լաչինի շրջանի Փեյխան գյուղի մոտակայքում ոչնչացվել է թշնամու մեկ զինված կազմավորում: Ներկայումս Լաչինի միջանցքն ամբողջությամբ գտնվում է մեր բանակի վերահսկողության տակ»¹⁶:

Ահա այսպես էր ուռճացվում ամենափոքր իսկ հաջողությունը... Իրականում, թշնամուն արժանի հակահարված էր տրվել, իսկ Ստեփանակերտ-Գորիս ճանապարհը վերահսկվում էր ԻՊՈՒ ստորաբաժանումների կողմից: Աղբբեջանի քարոզչական մեքենան ստահող լուրեր էր տարածում արցախյան այս կամ այն բնակավայրը գրավելու, աղբբեջանական բանակի ուռճացված հաղթանակների մասին: Մարտունկն զրավելը և Լաչինի միջանցքը փակելը այդպես էլ անհասանելի երազանք մնացին հակառակորդի համար:

Նպատակին հասնելու ճանապարհին հակառակորդը միջոցների ընտրության առաջ կանգ էր առնում: Նա ավելի շատ պատերազմում էր խաղաղ բնակչության դեմ, մշտապես հրթիռահրետակոծելով ու ռմբակոծելով ռազմաճակատից շատ հեռու գտնվող բնակավայրերը: Այդուհանդերձ, արցախահայությունը չէր ընկճվում ու չէր կորցնում իր ոգու արիությունը, տոկում ու տանում էր բոլոր դժվարությունները, դրանով իսկ մնալով ռազմաճակատներում մարտնչող ԻՊՈՒ ռազմիկների հուսալի նեցուկը...

Թեեւ չարունակվում էր Ստեփանակերտ - Գորիս ավտոմայրուղու հրետակոծությունը, այստեղ երթեւեկությունը չէր դադարում: Սեպտեմբերի 29-ի լույսը չբացված՝ հակառակորդի զինյալները գրոհ ձեռնարկեցին Սուսալը լեռան ուղղությամբ: Հայ մարտիկները հետ չարտեցին թշնամուն: Քելբաջարի շրջանից հրետակոծելով Լաչինի մարդախորական միջանցքը, իսկառակորդը շարունակում էր այն գրավելու փորձերը, սակայն ամեն անգամ արժանի հակահարված էր ստանում: Սեպտեմբերի 29-ի գիշերը եւ 30-ի առավոտյան հակառակորդի ռազմական ինքնաթիռները ռմբահարվածներ հասցրին Գորիս-Լաչին ուղեհատվածի պաշտպանական դիրքերին:

Սեպտեմբերի 30-ի առավոտյան հակառակորդը լայնածավալ հարձակողական գործողություններ սկսեց Լաչինի միջանցքի ուղղությամբ: Կեսօրին Սուսալը գյուղի կողմից թշնամու զորաջոկատները գրոհեցին հայկական դիրքերը: Քելբաջարի շրջանից թշնամին հարձակումներ գործեց նաեւ միջանցքի հյուսիսային հատվածի ուղղությամբ: Ծանր մարտեր ծավալվեցին Ղոչազ եւ Տիգիկ գյուղերում: Հայկական կազմավորումները հետ մղեցին թշնամու հարձակումները:

Փոփոխական հաջողություններով ընթացած մարտական գործողությունների քնույթից, ծավալից ու սաստկությունից դատելով, կարելի է միանշանակորեն պնդել, որ Աղբբեջանի ռազմական դեկալարության ձեռնարկած լայնածավալ ագրեսիային հնարավոր եղավ դիմակայել միմիայն օգոստոսի 14-ին կազմավորման նոր փուլ թեւակոխած ԼՂՀ ԻՊՈՒ-ի, բանակային ինֆրակառույցների ու ծառայությունների ձեւավորման, կենտրոնացված հրամանատարության ու շտաբների համակարգված աշխատանքի, ինչպես նաեւ իայ զինվորների համընդհանուր հետոսության ու տոկունության, հայրենի հողը պաշտպանելու վճռականության շնորհիվ¹⁷: Սակայն, քանի դեռ բանակի կազմավորման գործընթացը նոր էր թափ առնում, ապա նրա արդյունքները չոչափելիորեն տեսանելի և ընկալելի էղան միայն մի քանի ամիս անց, երբ համառ պաշտպանական մարտերում հյուծելով թվապես ու տեխնիկապես, սպառազինությամբ ու նյութական ռեսուրսներով մի քանի անգամ գերակշռող թշնամական ուժերը, ԻՊՈՒ հրամանատարությունը հող նախապատրաստեց հաջորդ տարվա փետրվարի 5-ի

հակահարձակման եւ հակառակորդի մարտակերտյան, Լաչին-քելբաջարյան խմբավորումները ջախջախելու համար:

1. «Արցախ», ԼՂՀ Գլխ պաշտոնաթերթ, N37, 1992 թ.:
2. «Արցախ», N39, 1992 թ.:
3. Պաշտպանության բանակի կենտրոնական արխիվ (ՊԲԿԱ), օպերատիվ հերթապահի աշխատանքային տետր (ՕՀԱՏ), N 147, էջ 1:
4. «Արցախ», N45, 1992 թ.:
5. ՊԲԿԱ, ՕՀԱՏ, N 147, էջ 30:
6. «Արցախ», N47, 1992 թ.:
7. Арутюнян В.Б. События в Нагорном Карабахе. Хроника, ч.4, Ереван, 1994, с.170.
8. «Արցախ», N 38, 1992թ., Ս.Քամալյան, Ավրոն մեր աչքերով, Երևան, 1994, էջ 153-155, «Մարտիկ», ՊԲ պաշտոնաթերթ, թ. 36, 1999 թ.:
9. «Արցախ», N39, 1992 թ.:
10. 14.09.1992թ. թվակիր մարտական զեկուցագիրը պահվում է ՊԲ թիվ 35383 զորամասի օպերատիվ բաժնում:
11. ՊԲԿԱ, ՕՀԱՏ, N 147, էջ 20:
12. Նույն տեղում, էջ 24-25:
13. Չեկուցագիրը պահվում է ՊԲ թիվ 35383 զորամասի օպերատիվ բաժնում:
14. «Արցախ», N 45, 1992թ.:
15. «Արցախ», N41, 1992 թ.:
16. «Անիս» լրատվ. գործակալ. արխիվ, N1-027, Ադրբ. ռադիոյի և հեռուստատեսության հաղորդումների ամենամսյա ամփոփաթերթիկ, 20 սեպտեմբերի 1992թ
17. «Մարտիկ», թ. 37, 1999 թ.:

Арутюнян М.А.

Боевые действия в сентябре 1992г.

Резюме

На основе выводов, сделанных в результате анализа причин временных неудач летней компании 1992г., был предпринят ряд неотложных мер по централизации и укреплению органов государственной власти и управления, а также объединению системы командования, сил и средств самообороны, что вскоре и дало свои положительные результаты. После перехода на новую организационно-штатную структуру ССО, т.е. проведения работ по формированию армейских инфраструктур и оборонительных районов, была создана возможность для отражения ширококомасштабных осенних наступательных действий противника, обескровления его сил в упорных оборонительных боях и, тем самым создания предпосылок для освобождения оккупированных населенных пунктов, восстановления территориальной целостности НКР.

Судя по характеру, масштабам и интенсивности прошедших с переменными успехами боевых действий, можно однозначно утверждать, что противостоять ширококомасштабной агрессии, предпринятой руководством Азербайджана против НКР, стало возможным в

результате вступления 14 августа ССО НКР в новый этап преобразования и благодаря формированию армейских инфраструктур и служб, координированной работы централизованного командования и штабов, а так же массового героизма и выдержки армянских солдат, их решимости отстоять родную землю. Однако, ввиду того, что процесс формирования армии только-только набирал темпы, ошутимые результаты его стали зримыми лишь через несколько месяцев, когда, изнуряя в упорных оборонительных боях вражеские силы, многократно превосходящие численностью личного состава, техникой, вооружением и материальными средствами, командованием ССО была создана почва для перехода 5 февраля следующего года в контрнаступление и разгрома мартакертской, лачинско-кельбаджарской группировок противника.

M. A. Harutunian
Combat Actions in September 1992

Summary

After thorough analyses and conclusions of what caused the temporary setbacks in the 1992 summer campaign there were taken some urgent measures for centralizing and invigorating of the state power organs rule and authority. There also took place merging of command system, equipment and ammunition in the self-defense forces (SDF) which factors soon brought about positive results. With the introduction of the new organizational structure in the SDF, i. e. after formation of army infrastructures and creation of defense areas, there appeared opportunities for beating back autumnal major offensives of the enemy, destroying enemy forces in stubborn defense fights and thus creating footholds for liberation of the occupied settlements and restoration of territorial integrity of the RMK (Republic of Mountainous Karabakh).

Taking in account intensity, dimensions and character of the combat actions going on with fluctuating successfulness it may be unequivocally stated that only as the result of RMK SDF entering new stage in reforming army services and infrastructures, dating from September 14, 1992, and also coordinated work of the centralized command and head-quarters as well as mass heroism and high morale of the Armenian soldiers ready to do their best in defending the native land, it became possible to withstand the wide range aggression undertaken by Azerbaijan authorities against the RMK. Still and yet because it was just the beginning of the army organizing process, its more tangible results became obvious only a few months later, when after wearying out in stubborn defensive fights the enemy troops incomparably more numerous and better equipped with arms and ammunition, the SDF supreme command created the grounds for counterattacking on February 5, 1993, and routing the Mardakert and Lachin-Kelbajar groups of the enemy.